

show the relationships and connections between the various editions and reprints of the Gospel. The research underlines that there is a different version of the Gospels to be found in the New Testament printed in 1648, in Alba Iulia, as a result of the uptake and processing of Western humanistic model, and illuminates the way in which the Bibles published in 1688 and 1795 relate to this particular version.

Cuvinte-cheie: evanghelie, tradiție manuscrisă, surse ale traducerii, înlocuirea limbii liturgice, modelul umanist occidental.

Keywords: gospel, the manuscript tradition, sources of translation, the replacement of liturgical language, Western humanistic model.

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță nr. 21*

Maria Stanciu-Istrate

DERIVATE NEOBIȘNUITE ÎNTR-UN TEXT ROMÂNESC DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA *

1. La jumătatea veacului al XVII-lea, în literatura română veche apărea prima traducere a unui roman care a lăsat urme adânci în mai toate literaturile europene. Traducătorul, logofătul Udriște Năsturel din Fierești, fără a constitui o apariție singulară în epocă, își depășea, prin erudiție, contemporanii. Bun cunoscător de slavonă, latină și probabil greacă, a lăsat în urmă o moștenire literară impresionantă. Însă scrierile care i-au adus celebritatea au fost traducerile, cea mai cunoscută și, în același timp, cea care i-a asigurat nemurirea prin insistența cu care a fost scrisă și rescrisă în numeroase copii manuscrise fiind aceea a „celui mai renumit și mai bun roman spiritual al Evului Mediu”, după cum l-a numit bizantinologul german Karl Krumbacher¹. Este vorba despre *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, tălmăcită dintr-un izvod slavon în anul 1648.

După opinia cercetătorilor români, valoarea artistică a tălmăcirii literare date de Năsturel este comparabilă cu aceea a *Cazaniei* lui Varlaam². Manuscrisul autograf al traducerii s-a pierdut, iar scrierea, spre deosebire de toate celelalte opere

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.

¹ Ap. Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1929, p. 232.

² Vezi Al. Piru, *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, București, 1977, p. 82–86.

ale logofătului din Fierești, nu a fost tipărită la vremea respectivă, când tipografiile erau patronate de domnitor și ceea ce se imprima reprezenta aproape exclusiv carte bisericească³. Nu ar fi exclus ca însuși traducătorul să fi avut anumite rețineri în privința imprimării, pornite din dorința de perfecționare și autodepășire.

Deși rămasă în manuscris, viața celor doi asceți s-a răspândit foarte repede, devenind cunoscută și în celelalte provincii românești și contribuind fundamental la formarea gustului pentru lectură al românilor. Potrivit *Bibliografiei analitice a cărților populare laice*⁴, s-au păstrat în jur de 33 de manuscrise românești care conțin celebrul roman, majoritatea având la bază traducerea lui Udriște Năsturel. Cele mai apropiate copii de redacția originală a acestei traduceri sunt considerate a fi trei manuscrise, despre care se afirmă că au fost copiate de grămaticul domnesc Fota, păstrate în prezent la B.A.R. București. Cel mai vechi dintre acestea este ms. rom. 588, datat cca 1670⁵, urmat de manuscrisul 2470, copiat în 1671 pentru arhimandritul Tismanei, Petronie⁶. Ambele manuscrise sunt slavo-române, prezentând, pe două coloane, versiunile slavonă și românească ale scrierii. Diferențele dintre ele sunt minime. Cea de-a treia copie, păstrată în ms. rom. 3339, datează, potrivit însemnării date de grămaticul Fota, din 1673 și se caracterizează printr-o accentuată limpezire a stilului în raport cu celelalte două.

La începutul secolului al XX-lea, în 1904, un urmaș al logofătului-traducător, P.V. Năsturel, general și profesor de artilerie la Școala de Poduri și Șosele, cum însuși se recomandă, a oferit prima ediție a romanului, reproducând copia din 1673⁷, o alegere neinspirată, întrucât critica de specialitate de mai târziu a constatat superioritatea incontestabilă a copiei din ms. 588⁸. De-a lungul timpului, celebrul roman a suscitat interesul științific al unor mari personalități românești, precum Nicolae Cartoianu, Emil Turdeanu, Liviu Onu, Dan Horia Mazilu. Dintre aceștia, Liviu Onu și Emil Turdeanu au intenționat realizarea unei ediții a manuscrisului 588, proiect, din păcate, nevalorificat.

Importanța scrierii pentru cercetările lingvistice a atras includerea sa în bibliografia *Dicționarului limbii române* (DLR). Manuscrisul consultat în vederea extragerii atestărilor este o copie realizată în anul 1786 a traducerii lui Udriște Năsturel (ms. rom. 9 de la B.A.R. București).

³ Vezi Dan Horia Mazilu, *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf. Autonomizarea parabolilor*, în *Studii de literatură română veche*, București, 2005, p. 93; vezi și *idem*, *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, București, 1981, p. 88.

⁴ Vezi Mihai Moraru și Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, partea a II-a, București, 1978, p. 437 – 495.

⁵ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești BAR, 1–1600*, vol. I, București 1978, p. 147.

⁶ Emil Turdeanu, *Varlaam și Ioasaf. Versiunile traducerii lui Udriște Năsturel*, București, p. 3.

⁷ Vezi *Vieța Sfinților Varlaam și Ioasaf*. Tradusă din limba elenă la anul 1648 de Udriște Năsturel de Fierești, al doilea logofăt, București, 1904.

⁸ Vezi Mihai Moraru și Cătălina Velculescu, *op. cit.*, p. 498.

2. În lucrarea de față ne vom opri atenția asupra unor cuvinte mai puțin sau deloc cunoscute, păstrate în ms. rom. 588, considerat a fi cel mai apropiat de redacția originală. Unele dintre acestea constituie atestări-unice, iar altele devansează atestările cunoscute. Noutatea unora dintre cuvintele pe care le vom analiza se poate deduce și din nevoia resimțită de traducător de a oferi glose marginale sau interne, prin care definește ceea ce el însuși consideră a fi puțin cunoscut sau chiar necunoscut în epoca în care scrie. Nu ar fi exclus ca Năsturel să fi avut în vedere valorificarea unora dintre aceste glose într-o ultimă redactarea a traducerii sale.

Unele dintre cuvintele pe care le vom analiza, au fost abandonate în copia manuscrisă, realizată de grămaticul Fota în 1673. Acesta a preluat uneori glosele marginale sau interne ale traducătorului, iar alteori a operat substituiri proprii, adaptând textul la limba vorbită. Compararea contextelor din cele două copii manuscrise, 588 și 3339⁹, în care termenii analizați apar, ni s-a părut astfel binevenită. În stabilirea modelului urmat în crearea anumitor termeni, am avut în vedere și textul slavon, prezent în manuscrisul 588 în paralel cu textul românesc. Această versiune, chiar dacă se depărtează, pe alocuri, de textul românesc, constituie un reper util în analiza pe care ne-am propus-o.

3. Dintre derivatele în a căror structură apare sufixul adjectival *-esc* rețin atenția: *singurească*, *călugărească* și *muncitoresc*.

Singurească apare în următorul context în relație de sinonimie cu glosa internă, introdusă între paranteze rotunde: *Așadară socotind, **singureasca** (ce se zice **călugăreasca**), negâlcevitoearea viață vitejaște o petrecea* (101^v); cf. în sl. *sice ubo ra(z)smotriviše **edinočeskoe** i mlūčalivoe žitie doblestūvně pridoša*. Termenul românesc nu apare înregistrat în dicționare¹⁰, sensul său putând fi „solitar”. *Singurească* se păstrează în versiunea din ms. rom. 3339: *deci așa socotind, **ingureasca** (ce se zice călugăreasca), negâlcevitoeare viiță vitejaște o petrecea* (f. 78^v).

În versiunea slavonă îi corespunde *edinočeskoe*, scris inițial *edinočistnoe* și apoi corectat. Niciunul dintre cei doi termeni slavoni nu apare în dicționarul lui Miklosich. Formal, rom. *singurească* calchiază adjectivul sl. *edinočeskoe*, în a cărui structură apare adjectivul *jedin* „singur” și sufixul *-eskij*, *-eskaja*, *-eskoe*. Celălalt slavonism, *edinočistnoe*, poate fi pus în legătură cu substantivul *jedinočistvo*, glosat de Miklosich¹¹ prin „vita solitaria” (Miklosich, 1963: s.v. *jedinočistvo*), compus format din adjectivul pronominal *jedinŭ* „singur” și adjectivul *čistivŭ* „pios” (Miklosich, 1963: s.v. *čistivŭ* „pius; qui veneratur sis”). Glosa explicativă, dată de Năsturel, *călugăreasca*, este atestată pentru prima oară în DA la Dosoftei, în *Viețile sfinților*¹², prin urmare ulterior textului nostru.

⁹ În continuare, pentru trimiterile la această versiune vom indica în paranteză fila manuscrisului.

¹⁰ N.A. Ursu îl consemnează într-un articol dedicat traducătorului *Îndreptării legii* din 1652, intitulat *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul „Îndreptării legii” (Târgoviște, 1652) (IV)*, în SCL, LIII, 2002, 1–2, p. 203.

¹¹ Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*, Wien 1862–65 (ediție anastatică, 1963).

¹² Vezi DA, s.v.

Un adjectiv *singuresc*, cu sensul „izolat”¹³, apare la patru ani de la traducerea lui Năsturel, în *Îndreptarea legii*, tipărită în 1652: *țarinile ceale ce-s osebi de besearica, nice sînt de împreună, carele sînt cu totul pre la niște sate sau orașure, carele acum se chiamă țarine singurești* (p. 614 în CRV 61; p. 503 în ediție)¹⁴.

Muncitoresc, derivat de la **muncitor** + **-esc**, păstrează în sfera sa semantică sensul învechit al cuvântului-bază, respectiv „persoană care torturează, chinuiește”. DLR nu consemnează pentru acest adjectiv sensul „chinuitor, greu de suportat, căruia nu-i poți rezista”, propriu acestui adjectiv în următorul context: *Și se miră împăratul de cuvântul coconului și socoti ce lucru iute și muncitoresc (adecă putearnec) iaste dragostea muierilor* (237^v). În ms. 3339, copistul a înlocuit adjectivul prin sintagma **de muncă**: *Iară împăratul se miră de cuvântul coconului și socoti ce lucru de iute și de muncă iaste dragostea muierilor* (f. 107^v). Scribul a renunțat și la glosa internă *putearnec*, în acest context un calc semantic după sl. *silinŭ*, care înseamnă atât „puternic, viguros, robust”, cât și „constrângător, excesiv, greu de suportat”, iar prin extensie „căruia nu-i poți rezista”. În ceea ce-l privește pe *muncitoresc*, acesta a apărut prin calchierea fidelă a sl. *mučite(l)no*, prezent în versiunea slavonă, derivat de la *muncitelŭ* „muncitor”.

4. O particularitate a textului o constituie frecvența derivatelor cu sufixul **-ură**, înregistrat și în variantele (**-ătură**, **-itură**), fapt deloc surprinzător, întrucât este vorba despre unul dintre cele mai productive sufixe ale românei vechi¹⁵. Printre acestea se numără: **amăgitură**, **ereticitură**, **fericitură**, **începătură**, **micșurătură**, **strimtură**.

Textul conține două ocurențe ale lui **ereticitură** „erezie”, derivat de la **eretic** + **-itură**: *Ceia ce se lepădară amu de tot și nu-ș ascultară nemica, sânt carii nu-ș se apropiară nemica de credința lu Hristos, sau în slujba idolească, sau vre întru o ereticitură trăiesc* (71^v); *Dici toată neghina ereticiturii să nu crească, ce păzește sămânța lu Dumnezeu curată și fără de amestecătură* (276^v). Potrivit DLR, termenul a fost atestat pentru prima oară în versiunea din 1786 a romanului *Varlaam și Ioasaf*, un indiciu că ar fi putut fi creat de Năsturel. În ms. 3339 copistul l-a înlocuit în primul citat prin *ereasă*: *Deci, ceia ce se lepădară de tot, și nu ascultară nemic, sânt ceia ce nu se-au apropiat nimic de credința lui Hristos, ce sau lăcuiesc întru slujba idolească, sau vre întru o ereasă, ceva* (f. 56^r). Pentru cel de-al doilea

¹³ Vezi N.A. Ursu, *loc. cit.*, p. 203.

¹⁴ Singurul exemplar păstrat al tipăriturii apărute la Târgoviște în 1652 se află astăzi în colecțiile speciale ale Bibliotecii Academiei Române din București, înregistrat la cota CRV 61. La peste 300 de ani, colectivul de drept românesc, condus de acad. Andrei Rădulescu, a întocmit ediția modernă a textului, publicată în colecția *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, VII, sub titlul *Îndreptarea Legii. 1652*, București, Editura Academiei Române, [1962].

¹⁵ Vezi *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, 2007, p. 206.

citată, termenul substituent din ms. rom. 3339 este **eretecie**: *Iară mai nainte de toate și preste toate, să păzești să nu crească tocmeala ereteciei, ce să păzești sămânța lui Dumnezeu curată și fără amestecătură* (f. 257^v). DLR consemnează prima atestare pentru *eretecie*, cu sensul „faptul de a fi eretic”, în *Letopisețul* lui Grigore Ureche și-l consideră calc lingvistic după v. sl. *eretičištvo*. Subscriem la această etimologie, cu mențiunea că nu este vorba despre un cuvânt vechi slav, ci despre un termen specific slavonei. În versiunea slavonă din ms. rom. 588 lui *ereticitură* îi corespunde *eresi*, însă, din punct de vedere structural, termenul românesc se apropie de sl. *eretičištvo*, după al cărui model considerăm că a fost calchiat, ca și *eretecie*. Ambii termeni sunt glosați de Miklosich prin lat. „haeresis”.

Fericitură (< **fericit** + **-ură**) „fericire” nu apare în dicționarele românești, fiind, probabil, calchiat de Năsturel după modelul sl. *blaženīštvo*, prezent în versiunea slavonă: *Decât care lucru, ce ară fi mai fericit și mai n[alt]? Să te învrednicească dară Domnul a nemeri fericitură ca aceea* (175^v). În versiunea din ms. 3339 îi ia locul *fericire*: *decât care ce lucru ar fi mai fericit, și mai înalt, și mai pre desupra, care să te învrednicești fericire ca aceasta* (f. 136^f). Sl. *blaženīštvo* este glosat în dicționarul lui Miklosich prin „beatitudo”. În structura sa poate fi recunoscut adj. *blaženū* „beatus” (v. Miklosich s.v.) + *-īštvo*, redat în română prin *-itură*, cum am văzut că s-a întâmplat și în alte situații.

Micșurătură derivat de la *micșura* + *-ătură* nu apare în DLR: *Acela dară zic eu să fie Dumnezeu, Carele au tocmīt toate și le ține, acela iaste fără-de-începătură, și pururea fiind, și fără-de-moarte, și nimica de la nime nu-i tribuiaște, iaste desupra a toate patemile și a toate micșurăturile* (215^f). În ms. rom. 3339 îi ia locul *micșorare*, copistul înlocuind suf. *-ătură*, cu suf. *-re*: (...) *iaste desupra a toate patimele, și a toate micșorările* (f. 181^v). Formal, ambii termeni corespund sl. *umalenije*, întâlnit în varianta slavonă, derivat de la *umaliti* „a micșora”+ *-enije*. Inovația gramaticului Fota este atestată câțiva ani mai târziu la mitropolitul Dosoftei: *Cum va suferi micșurarea singur-născutului său fiu cerescul împărat* (DVS, 147^f)¹⁶.

Celelalte derivate amintite nu pun probleme deosebite. **Amăgitură** apare frecvent utilizat în limba veche, fiind ulterior înlocuit cu *amăgire*, *amăgeală*. DA dă ca primă atestare *Pravila moldovenească*, apărută la Iași în 1646, cu doi ani mai devreme decât traducerea lui Năsturel. Următoarea înregistrare este pentru *Psaltirea* de la Bălgrad din 1651. În textul nostru îl găsim în următorul citat: *Tu ești Varlaam, carele atâta fără-de-milă și fără-de-rușine ocărăști dumnezeii noștri și pre iubit fecior al împăratului cu amăgitură ca aceasta l-ai învățat, de l-ai învățat a sluji Răstignitului?* (214^v); cf. în sl. *prelūstiju*.

5. Crudie < **crud** + **-ie**, neînregistrat în DA, apare de două ori în traducerea lui Năsturel, de fiecare dată însoțit de glosa *nemilosârdie*: *cu putearea ce le ajuta lor fiind întăriț, până în sfârșit biruiră crudia* (ce se zice *nemilosârđia*) noastră

¹⁶ Ap. DLR, s.v.

(263^v); *Și-ș ispoveduiia păgânătatea lui cea mai denainte, vădindu-ș **crudiia** lui (ce se zice nemilosârdiia lui) ce-au fost având asupra creștinilor* (267^f). În versiunea slavonă îi corespunde *surovistvo* „arrogantia” (Miklosich, s.v.), derivat de la adj. sl. *surovi* „crudus” (Miklosich, s.v.). Însă rom. *crudie* se poate explica cel mai bine prin sl. *surovije* „cruditas” (Miklosich, s.v.). Grămăticului Fota nu i-a fost prea clar sensul lui *crudie*. În primul citat Fota înlocuiește în ms. pe *crudie* prin *crudime*, însă modifică eronat glosa: *cu putearea carea ajuta lor până în sfârșit biruiră **crudimea**, ce se zice **milostivniciia** noastră* (f. 241^f). În celălalt context din ms. rom 3339, Fota lasă termenul neschimbat: *Și ispoveduiia păgânătatea sa cea mai denainte, văzându-ș **crudiia** lui, ce se zice nemilostivniciia sa, ce-au fost având asupra creștinilor* (246^f).

Scădenie, format de la *scădea* cu suf. *-enie*, are ca primă atestare în DLR¹⁷ anul 1716, când apare într-un document publicat de Iorga. Sensul derivatului este în DLR „reducere, micșorare”: *Și multe ispите și razboaie răbdă de la hitleanele duhuri și multe durori purtă pântru **scădeniia** burianelor cari le priimiia el întru hrană șâie. Căce fiind pustiia aceea seacă, rar creștea și de-acealea.* (281^v)¹⁸. În ms. 3339 *scădenie* a fost înlocuit cu *lipsă*: (...) *și multe dureri purtă pentru **lipsa** buruienilor care-i era lui de mâncare* (...) (f. 263^v).

6. Dintre derivatele pentru care se cunosc atestări mai târzii, amintim adverbele **blăstemățeaste** și **becestniceaste**. DELR, recent apărut¹⁹, dă ca primă atestare pentru **blestemățește** (< *blestemat*) anul 1703, la peste 50 de ani, prin urmare, după ce Năsturel îl folosește în următorul context: *Și nu mă plec a chema altă ceva bun, fără numai binele care iaste, de carele tu, o, împărate, **blăstemățeaste** te-ai dezlipit și te-ai delungat* (8^f). Pentru celălalt termen, **becestnicește**, derivat de la *becestnic*, DELR întregistrează varianta *becisnicește* ca fiind atestată pe la 1740, la aproape 100 de ani de actul traducerii lui Năsturel: *Iară el, cu pizma furat fiind și cu dulceața (vai de mine) înșelat, **becestniceaste** căzu dentr-aceastea, den toate* (9^f).

Un alt termen despre care se credea că a apărut mai târziu este *becisnicie* „ticăloșie, mizerie”, înregistrat în DA la Dosoftei, în *Viețile sfinților*, dar prezent, de asemenea, la Năsturel: *Blăstimate de toate părțile, învățându-te tu peirii tale, cătră carea mânat ești de **be<ci>stniciia** ta, cumu se și cade, ascuțitu-țe-ai mintea, împreună și limba* (12^f).

7. Existența a numeroase alte exemple de acest tip constituie un argument suficient în susținerea necesității editării versiunii din ms. 588. Există, de asemenea, cuvinte moștenite care apar cu sensul etimologic doar în acest text (ex. *vită* „viață”)²⁰

¹⁷ Vezi DLR, s.v.

¹⁸ Ap. DLR, s.v.

¹⁹ DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. I, A–B, redactori responsabili Marius Sala și Andrei Avram, București, 2011.

²⁰ Vezi Maria Stanciu Istrate, *Rarități lexicale în romanul popular Varlaam și Ioasaf*, versiunea Udriște Năsturel, în vol. *In honorem Gheorghe Mihăilă*, Editura Universității din București, București, 2010, p. 321.

sau compuse ori derivate calchiate și împrumuturi despre care se știe că au intrat mai târziu în lexicul românesc²¹. Includerea lor în lucrările lexicografice, la locul cuvenit, este nu numai binevenită, ci și necesară.

8. Compararea contextelor din cele două copii manuscrise, 588 și 3339, în care termenii analizați apar, a scos la iveală intenția traducătorului de creare a unor termeni nespecifici limbii vorbite. Nevoia de diferențiere a limbajului artistic de limbajul strict utilitar corespundea unei tendințe a epocii, fapt constatat de noi într-o lucrare anterioară, dedicată construcțiilor manieriste întâlnite în traducerea lui Udriște Năsturel²². Considerăm, prin urmare că cea mai veche traducere a romanului *Varlaam și Ioasaf*, realizată de Udriște Năsturel, constituie o mostră a posibilităților lexicale ale românei literare de la jumătatea veacului al XVII-lea și, totodată, o dovadă a preocupării traducătorului de a prelucra artistic expresia variantei literare a limbii.

DÉRIVÉS INSOLITES DANS UN TEXTE ROUMAIN
DE LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

L'ouvrage présente toute une série de termes inexistant dans les dictionnaires roumains mais qui figurent dans la traduction de *Vie des Saints Varlaam et Josaphat* de 1648 réalisée par Udriște Năsturel. Dans cette traduction on signale des attestations singulières, mais aussi des mots dont on considèrait avoir fait leur apparition dans le lexique roumain plus tard. Notre analyse, qui reprend aussi des considérations que nous avons faites ailleurs en marge du même texte, porte sur la conclusion que la plus ancienne copie de la traduction de Udriște Năsturel représente une expression des capacités lexicale du roumain littéraire de la moitié du XVIIe siècle. Aussi, elle fait la preuve de la préoccupation du traducteur d'orienter la variante littéraire de la langue vers une expression plus artistique.

Cuvinte-cheie: Evul Mediu, Udriște Năsturel, literatura română veche, manuscris românesc, ediție, cuvânt derivat, calc lingvistic, limba slavonă.

Mots-clés: Moyen Âge, Udriște Năsturel, littérature roumaine ancienne, manuscrit roumain, édition, mot dérivé, calque linguistique, le slavon.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

²¹ *Ibidem*, p. 315–320.

²² Vezi Maria Stanciu Istrate, *Un cărturar român în căutarea literarității: Udriște Năsturel*, în „Limba română”, LX, 2011, nr. 1, p. 86–94.